

Marcin Danielewski
(Instytut Historii UAM w Poznaniu)

Grody i miasta w świetle zachodzących w XIII w. zmian osadniczych na ziemiach polskich

Wstęp

Zasadniczym tematem podejmowanym w tym tekście mają być grody i miasta w trzynastowiecznym krajobrazie ziem polskich. W tym przypadku interesują nas szczególnie wybrane centralne ośrodki osadnicze, gdzie w XIII w. pojawiły się miasta lokacyjne. Bardzo ważne wydają się w kontekście badań nad trzynastowieczną Polską właśnie relacje chronologiczne i przestrzenne starych elementów osadniczych, za jakie można uznać grody i nowo formujących się ośrodków miejskich¹. W toku rozważań postaramy się również udzielić odpowiedzi na pytanie, czy miasta stanowiły kontynuację ośrodków grodowych? Nie bez znaczenia pozostaje także problem tego, czy tereny z już niefunkcjonującymi wczesnośredniowiecznymi grodami włączano w obręb ośrodków lokacyjnych i ich murów obwodowych, a także, jak często dochodziło do takich sytuacji?² Jednocześnie chcemy dodać, że szczegółowe omówienie miast i ich relacji przestrzenno-chronologicznych podejmujemy tylko na wybranych przykładach z kolejnych krain historycznych.

Liczba miast lokowanych w XIII w. jest bardzo duża. Dla przykładu warto przywołać dane zebrane przez Henryka Samsonowicza,

---

¹ W tym przypadku mamy na uwadze głównie ośrodki miejskie w rozumieniu zaprezentowanym przez: Z. Górczak, *Lokacje i życie miejskie w średniowiecznej Wielkopolsce*, [w:] *Archeologia miast wielkopolskich*, red. H. Machajewski, J. Wrześciński, Poznań 2016, s. 13-14.

² Więcej na ten temat w pracy: M. Danielewski, *Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku*, Poznań 2016, s. 304-316.

którego szacunkowe ustalenia względem lokacji miejskich w kolejnych częściach trzynastowiecznej Polski wyglądały następująco:

- Śląsk: 115 lokacji miejskich.
- Wielkopolska: 39 lokacji miejskich
- Małopolska: 26 lokacji miejskich
- Kujawy i ziemia dobrzyńska: 9 lokacji miejskich
- ziemia łęczycka i sieradzka: 17 lokacji miejskich
- Pomorze Gdańskie i ziemia chełmińska: 5 lokacji miejskich
- Mazowsze: 4 lokacje miejskie³.

Oczywiście w tych liczbach mieszają się wszelkie lokacje miejskie, również te nieudane. Zaprezentowane wyliczenia, mimo iż z pewnością są niepełne oraz niepozbawione błędów (w końcu nie zawsze znamy dokładny czas lokacji danego ośrodka), pokazują, o jakiej skali rozwoju sieci miejskiej mówimy w XIII w. Liczba 215 lokacji miejskich na obszarze ówczesnych ziem polskich robi wrażenie. Widzimy również stopień zaawansowania procesów miejskich w niektórych krainach historycznych. W tym przypadku na pierwszy plan wybija się Śląsk ze swoimi 115 lokacjami miejskimi. Jednak również w Wielkopolsce rozwój sieci miejskiej był znaczący. Warto w tym miejscu przywołać ustalenia Zbyszka Górczaka, który uważa, że do 1314 r. na obszarze Wielkopolski udanie lokowano aż 50 miast, z czego 30 założyli władcy, 11 możnowładcy świeccy, a 9 instytucje kościelne⁴. Liczby te pokazują skalę rozwoju procesów osadniczych w trzynastowiecznych księstwach wielkopolskich. Wspominając już o tej krainie historycznej, warto jeszcze dodać, że pierwsza znana lokacja miejska na tym obszarze jest związana z Gnieznem i doszło do niej przed 1243 r.⁵ Kolejne zaś najwcześniejsze na tym obszarze lokacje odnoszą się do takich ośrodków jak: Powidz (1243 lub 1245 r.), Międzyrzecz (przed 1248 r.), Kostrzyn (1251 r.), Śródka (przed 1253 r.? lub 1288 r.?). Poznań (1253 r.), Śrem (1253 r.)⁶.

---

³ H. Samsonowicz, *Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośrednio-wiecznej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1980, t. 28, nr 3, s. 342-344.

⁴ Z. Górczak, *Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.)*, Poznań 2002, s. 6, 197-199.

⁵ H. Chłopocka, *Lokacja na prawie zachodnioeuropejskim. Rola Gniezna w procesie jednoczenia państwa*, [w:] *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 133-135; M. Biniś-Szkopek, *Od grodu do miasta lokacyjnego – Gniezno w XI-XV wieku*, [w:] *Dzieje Gniezna pierwszej stolicy Polski*, red. J. Dobosz, Gniezno 2016, s. 114.

⁶ Z. Górczak, *Najstarsze lokacje miejskie ...*, s. 197.

Zwróćmy więc teraz uwagę na wybrane trzynastowieczne ośrodki grodowe i lokacyjne, aby móc sprawdzić, z jaką formą relacji przestrzenno-chronologicznych mamy do czynienia w poszczególnych krainach historycznych, składających się na ówczesne księstwa piastowskie. Oczywiście, prezentowany wybór jest selektywny i ma obrazować różne rozwiązania, jakie stosowano na ówczesnych ziemiach polskich względem lokacji miast.

Poznań

Szczególnie interesujące zestawienie miasto vs gród dają dwa kluczowe ośrodki z terenu Wielkopolski: Gniezno i Poznań. Już w X w. funkcjonowały tam potężne złożenia grodowe. Oczywiście w toku dziejów były one rozbudowywane, niekiedy zaś ulegały zniszczeniom i ponownym renowacjom. Kluczowy jednak dla istnienia grodów był w tym przypadku okres drugiej połowy XII w. i pierwszej połowy XIII w. Oczywiście określenie momentu, w którym dany gród przestawał pełnić swoje funkcje i stawał się grodziskiem, bywa trudny do określenia. W tym przypadku dużo łatwiej wskazać okres budowy grodu niż jego upadek, zwłaszcza jeśli ten ostatni nie był związany z żadną katastrofą, np. pożarem czy najazdem. Natomiast na przykładzie Poznania można także ukazać, że początek funkcjonowania miasta nie zawsze oznaczał koniec egzystencji grodu. Wspomnieliśmy wyżej, że lokacja miasta Poznania miała miejsce w 1253 r.⁷ Jednak jeszcze w 1249 r. gród na Ostrowie Tumskim był gruntownie odnawiany z inicjatywy księcia Przemysła I⁸. Co więcej w 1274 r. Brandenburczycy najechali Wielkopolskę, a zachowana w *Spominkach poznańskich* informacja wskazuje, że najeźdźcy spalili wówczas Poznań: *Theutonici Poznaniam comburunt*⁹. Trudno

---

⁷ Z. Kaczmarczyk, *Przywilej lokacyjny dla Poznania z r. 1253*, „Przegląd Zachodni” 1953, t. 9, z. 6-8, s. 142, 157-158.

⁸ K. Olejnik, *Z wojennej przeszłości Poznania*, Poznań 1982, s. 32; B. Nowacki, *Przemysł I 1220/1221-1257. Księżę suwerennej Wielkopolski*, Kraków 2013, s. 213-214.

⁹ *Spominki poznańskie*, [w:] *Roczniki wielkopolskie*, wyd. B. Kürbis, współudz. G. Labuda, J. Luciński, R. Walczak, Warszawa 1962, s. 125. Pośrednio poświadczając ten fakt może również urwana pod 1273 r. narracja *Rocznika kapituły poznańskiej*. Na fakt ten zwrócił uwagę m.in. W. Rubczyński, *Wielkopolska pod rządami synów Władysława Odonicy (1239-1279)*, „Rocznik Filarecki” 1886, t. 1, s. 84. Jak wspomniano, rocznik urywa się pod 1273 r. i kolejne zapiski dotyczą dopiero roku 1295.

jednak rozstrzygnąć, czy chodzi w tym przypadku o miasto lokacyjne, jego okolice, czy może gród¹⁰. Bez względu jednak na to sądzimy, iż gród i miasto przez pewien czas współegzystowały. Zwłaszcza że ośrodek miejski rozwijał się powoli i początkowo otoczony był jedynie drewniano-ziemnymi obwałowaniami. Warto również dodać, że mury miejskie rozpoczęto wznosić dopiero w 1275 r.¹¹ Natomiast budowę zamku na lewym brzegu rzeki datuje się na lata 1274-1288¹². Pokazuje to, jak długi był proces budowy miasta z wszystkimi jego elementami. W tym czasie oczywiście ranga grodu spadała. Jednak mimo to jeszcze w XIV w. wójt Przemko wybrał właśnie Ostrów Tumski z katedrą poznańską za punkt oporu przeciwko zwolennikom księcia Władysława Łokietka¹³. Fakt ten ukazuje, że jeszcze wówczas prawobrzeżny Poznań posiadał znaczące walory militarne, skoro tam postanowili się bronić zwolennicy Henryka III głogowskiego.

Widzimy więc, że ostatecznie nowy ośrodek poznański ulokowano w innym miejscu niż poprzedni. Punkt ciężkości przeniesiono z prawego na lewy brzeg Warty, w rejon osady św. Gotarda i częściowo św. Wojciech oraz św. Marcina¹⁴. Niemniej jednak jeszcze w drugiej połowie XIII w. stary gród oraz nowe miasto lokacyjne współegzystowały. Mamy w tym przypadku do czynienia z rozciągniętym w czasie przenoszeniem ośrodka władzy książęcej z jednego brzegu Warty na drugi. Ogrom inwestycji związanych z budową nowego cen-

---

Por. *Rocznik kapituły poznańskiej*, [w:] *Roczniki wielkopolskie*, wyd. B. Kürbis, współudz. G. Labuda, J. Luciński, R. Walczak, Warszawa 1962, s. 52, 53.

¹⁰ Wszystkie trzy rozwiązania wysuwano w dotychczasowej literaturze przedmiotu: K. Olejnik, *Obrona polskiej granicy zachodniej. Okres rozbitcia dzielnicowego i monarchii stanowej (1138-1385)*, Poznań 1970, s. 141; J. Spors, *Agresja brandenburska wobec Wielkopolski do 1278 roku*, „Roczniki Historyczne” 1974, t. 40, s. 119; M. Hlebionek, *Bolesław Pobożny i Wielkopolska jego czasów*, Kraków 2010, s. 111.

¹¹ Z. Pilarczyk, *Obronność Poznania w latach 1253-1793*, Poznań 1988, s. 63, 72, 77.

¹² E. Linette, *Zamek w Poznaniu. 700 lat dziejów*, Warszawa-Poznań 1981, s. 31; A. Jakubiak, *Z dziejów fortyfikacji Poznania do końca XVIII wieku*, [w:] *Poznańskie fortyfikacje*, red. B. Polak, Poznań 1988, s. 35.

¹³ Joannis Długossii *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. IX, Warszawa 1978, s. 63-64. Tekst tłumaczenia: Jan Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. IX, przekł. J. Mrukówna, Warszawa 1975, s. 78-79.

¹⁴ J. Kaczmarek, *Między grodem a miastem. Przemiany osadnicze na terenie aglomeracji poznańskiej w X-XIII wieku*, [w:] *Civitas posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, s. 48.

trum osadniczego wymagał, aby jeszcze przez kilkadziesiąt lat funkcjonował gród. Książę i jego administracja potrzebowali siedziby, dlatego też Ostrów Tumski wciąż w drugiej połowie XIII w. tętnił życiem. Istotne zmiany na pewno nastąpiły dopiero wraz z wzniesieniem zamku poznańskiego. Dokończenie budowy lewobrzeżnego Poznania spowodowało, że gród pozostał na uboczu ośrodka lokacyjnego i mimo iż niekiedy spełniał rolę militarną, to nie znajdowały się już w obrębie jurysdykcji książęcej, lecz kościelnej¹⁵.

Gniezno

Innym interesującym przykładem dla czynionych w tym tekście rozważań jest drugi z kluczowych, wielkopolskich ośrodków – Gniezno. W tym miejscu również funkcjonował potężny, wieloczłonowy gród, powstały jeszcze w X w.¹⁶, następnie przechodzący, podobnie jak Poznań, perturbacje związane z najazdem Brzetysława I, księcia czeskiego w 1038 r.¹⁷ Jednak w przypadku powstania miasta lokacyjnego Gniezna mamy do czynienia z nieco innym modelem rozwoju, niż ukazywał to analizowany wcześniej przykład Poznania. Gnieźnieński ośrodek grodowy miałby funkcjonować jeszcze w drugiej połowie XII w., aczkolwiek duże znaczenie dla jego dalszej egzystencji odegrał pożar z 1192 r. Wówczas to bowiem, w wyniku najazdu Kazimierza Sprawiedliwego, spłonęła znacząca część grodu¹⁸.

---

¹⁵ H. Kóćka-Krenz, *Ostrów Tumski w Poznaniu w początkach polskiej państwowości*, [w:] *Pamięć w dębie zachowana*, red. A. Stempin, Poznań 2015, s. 17.

¹⁶ Więcej na temat jego chronologii w następującej pracy T. Sawicki, *Wczesno-średniowieczny zespół grodowy w Gnieźnie*, [w:] *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 2001, s. 87-126.

¹⁷ Wydarzenia te znajdują odzwierciedlenie w materiale pisanym: *Galli Anonymi Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum*, wyd. i wstęp K. Maleczyński, MPH Series Nova, t. II, Kraków 1952, lib. I, cap. 19, s. 43. Tekst tłumaczenia: Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przekł. R. Grodecki, wstęp i oprac. M. Plezia, Wrocław 1982, ks. I, rozdz. 19, s. 41; *Die chronik der Bohmen der Cosmas von Prag*, ed. W. Weinberger, B. Bretholz, MGH SRG s.n., t. II, Berlin 1923, lib. II, cap. 3, s. 84. Tekst tłumaczenia: Kosmas, *Kronika Czechów*, przekł. wstęp i komentarz M. Wojciechowska, Warszawa 1968, ks. II, cap. 3, s. 206-207.

¹⁸ *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej 1192-1247*, wyd. B. Kürbis przy udziale G. Labudy, J. Lucińskiego i R. Walczaka, *Roczniki wielkopolskie*, MPH, s.n., t. VI, Warszawa 1962, s. 3. Tekst tłumaczenia: *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej*, przekł. J. Wiesiołowski, „Kronika Miasta Poznania” 1995, nr 2, s. 102. Por. H. Chłopocka, *Gniezno głównym ośrodkiem polityczno-administracyjnym Wielkopolski do połowy XIII w.*, [w:] *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 122-123.

Wreszcie zaś w obrębie północnej części Góry Lecha stanął murowany zamek, który z inicjatywy Władysława Odonica był budowany w latach 1234-1237.

Warto dodać, że wzniesienie zamku było ściśle związane z lokacją miasta¹⁹. Ta ostatnia miała z kolei nastąpić w końcu lat 30. lub na samym początku lat 40. XIII w. Zwykle wiązano ją ze wspomnianą wyżej osobą księcia Władysława Odonica lub rzadziej z Bolesławem Pobożnym²⁰. Kluczowe z naszego punktu widzenia jest umiejscowienie nowego miasta, które znalazło się w rejonie Wzgórza Panieńskiego (położonego na południowy-wschód od grodu), gdzie już wcześniej funkcjonowało starsze, wczesnośredniowieczne osadnictwo otwarte²¹.

Łęczyca

Bardzo interesującym przykładem relacji gród – miasto jest również Łęczyca w Polsce Środkowej. W tym przypadku mamy do czynienia z przesunięciem centrum politycznego, gospodarczego, administracyjnego i militarnego z obecnego Tumu w rejon współczesnej Łęczycy. Czas pierwszej lokacji ośrodka łęczyckiego wywołuje nadal dyskusję. Zwykle w historiografii (np. prace Tadeusza Grabarczyka, Anny Kowalczyk-Pietrzak, Tadeusza Nowaka oraz Jana Szymczaka i Leszka Kajzera) lokację wiązano z osobą księcia Kazimierza Konradowica. Wydarzenie to mianowicie miało nastąpić między rokiem 1247 a 1267²². Natomiast ostatnio Tomasz Jurek postawił hipotezę, że do lokacji doszło już w czasach rządów Konrada Mazowieckiego, być może około 1235 r.²³ Inicjatywa ta miała być związana z osadą

---

¹⁹ H. Chłopocka, *Gniezno głównym ośrodkiem ...*, s. 123; T. Sawicki, *Z badań nad zamkiem książęcym na Górze Lecha w Gnieźnie*, [w:] *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe Interpretacje*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 2001, s. 223-224.

²⁰ M. Biniąś-Szkopek, *op. cit.*, s. 114.

²¹ Więcej na jego temat w pracy M. Danielewski, *Gniezno i okolice do 1038 roku*, [w:] *Dzieje Gniezna pierwszej stolicy Polski*, red. J. Dobosz, Gniezno 2016, s. 37.

²² T. Grabarczyk, Anna Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, *Dzieje miasta do końca XVI wieku*, [w:] *Łęczyca. Dzieje miasta w średniowieczu i w XX wieku. Suplement do monografii miasta*, red. J. Szymczak, Łęczyca-Łódź 2003, s. 11; J. Szymczak, *Źródła pisane do dziejów średniowiecznej Łęczycy*, [w:] *Źródła, wykopaliska mapy. Źródła do dziejów Łęczycy*, red. L. Sztompka, M. Żemigala, Łęczyca 2012, s. 18-19; L. Kajzer, *Łęczyca trzecia albo kazimierzowska. Garść uwag*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2013, t. 60, s. 142-143.

²³ T. Jurek, *Pierwsze wieki historii Łęczycy*, [w:] *Początki Łęczycy*, t. 3 (W kręgu historii i historii sztuki), red. R. Grygiel, T. Jurek, Łódź 2014, s. 87-88.

umiejscowioną na zachód od doliny Bzury. Był to obszar tzw. Starego Miasta (obecnie część miasta zwana Waliszewem)²⁴. Nie rozstrzygamy w tym przypadku zagadnienia czasu lokacji tego ośrodka, aczkolwiek naszym zdaniem pogląd wskazujący na inicjatora lokacji, którym miał być Kazimierz Konradowic, wydaje się w świetle źródeł bardziej przekonujący niż domysł Tomasza Jurka. Natomiast widzimy, że nowo lokowany ośrodek, powstały w miejscu starszego wczesnośredniowiecznego osadnictwa otwartego, znajdował się w pewnym oddaleniu od grodu, który akurat w XIII w. przeżywał renesans i stał się znów ważnym ośrodkiem militarnym i politycznym²⁵. Oba miejsca współegzystowały obok siebie i jeszcze w trakcie drugiej lokacji Łęczycy, dokonanej przez księcia Kazimierza Kazimierzowicza około 1290 r., gród był nadal użytkowany²⁶. Aczkolwiek nadal miasto lokowane i ośrodek grodowy znajdowały się z dala od siebie.

Sandomierz

Z podobnymi relacjami na linii miasto – gród mamy do czynienia w małopolskim Sandomierzu. Za prawdopodobną uchodzi hipoteza, że ośrodek miejski był tam lokowany już w czasach panowania Leszka Białego²⁷, natomiast ta domniemana lokacja jest bardzo słabo rozpoznana. W związku z tym swoją uwagę skupimy na 1286 r. Wówczas to z inicjatywy księcia krakowsko-sandomierskiego Leszka Czarnego doszło do ponownej lokacji ośrodka miejskiego w Sandomierzu²⁸. Władca zdecydował się dokonać translokacji centrum osadniczego z rejonu Wzgórza Staromiejskiego na kulminację Wzgórza Miejskiego, które było zasiedlone już na przełomie X/XI w. Poza nowym ośrodkiem pozostały m.in. kościół św. Piotra i kolegiata

---

²⁴ *Ibidem*, s. 68, 73, 88-92.

²⁵ R. Grygiel, T. Jurek, *Zakończenie. Początki Łęczycy: dyskurs archeologa i historyka*, [w:] *Początki Łęczycy*, t. 3 (W kręgu historii i historii sztuki), red. R. Grygiel, T. Jurek, Łódź 2014, s. 309-310.

²⁶ Ta druga lokacja była związana z księciem Kazimierzem Kazimierzowiczem, zob. T. Jurek, *op. cit.*, 94-95.

²⁷ T. Lalik, *Sandomierz w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Sandomierz. Badania 1969-1973*, t. 1, red. S. Tabaczyński, Warszawa 1993, s. 61.

²⁸ *Codex diplomaticus Poloniae*, t. III, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858, nr 63.

NMP, gród książęcy oraz dawne podgrodzie²⁹. Miasto zostało otoczone wałem dopiero na początku lat 20. XIV w.³⁰, co pokazuje, że zamknięcie miasta w ramach obrębu umocnień nastąpiło dopiero w kilkadziesiąt lat po lokacji, kiedy już w jego wnętrzu powstała większość zabudowań. Natomiast gród książęcy z drewnianoziemnymi obwałowaniami przez cały ten okres funkcjonował, a jego przebudowa w zamek nastąpiła dopiero za panowania Kazimierza Wielkiego, o czym informował już Janko z Czarnkowa³¹.

Gdańsk

Warto również zwrócić jeszcze uwagę na Pomorze oraz na kluczowy dla tego obszaru Gdańsk. W tym przypadku kwestia zarówno czasu pierwszej lokacji tego ośrodka, jak i jego lokalizacja były w historiografii wielokrotnie dyskutowane. Ten pierwszy problem nie wywołuje już obecnie wielkiej polemiki naukowej. Uważa się, że lokacja miasta na prawie lubeckim nastąpiła około 1260 r. (być może w latach 1257-1263)³². Bardziej skomplikowaną sprawą jest lokalizacja tego ośrodka. Z pewnością znalazł się on poza grodem, gdyż ten ostatni funkcjonował jeszcze w XIV w.³³ Dotychczas wskazuje się dwie lokalizacje miasta na prawie lubeckim: obszar Starego lub Głównego Miasta. W przypadku tego pierwszego rejonu mamy tam do czynienia ze starszymi śladami osadnictwa, związanymi już z X w. Natomiast na obszarze Głównego Miasta najstarsze osadnic-

---

²⁹ M. Florek, *Sandomierski ośrodek grodowo-miejski w średniowieczu. Przemiany przestrzenne i funkcjonalne*, Warszawa 2005, s. 41, 42, 64, ryc. 22.

³⁰ *Ibidem*, s. 45-46.

³¹ Joannis de Czarnkow, *Chronicon Polonorum*, oprac. J. Szlachetowski, MPH s.n., t. II, Warszawa 1961, cap. 3, s. 625. Tekst tłumaczenia *Kronika Janka z Czarnkowa*, tłum. J. Żerbiło, oprac. tekstu i przyp. M. D. Kowalski, Kraków 2009, rozdz. 3, s. 16. Por. uwagi na ten temat: A. Miłobędzki, *Zamek sandomierski*, [w:] *Studia sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, red. T. Wąsowicz, J. Pazdur, Sandomierz 1967, s. 250-255.

³² K. Jasiński, *Gdańsk w okresie samodzielności politycznej Pomorza Gdańskiego*, [w:] *Historia Gdańska*, t. 1 (do roku 1454), red. E. Cieślak, Gdańsk 1978, s. 276-277; K. Jasiński, *Początki gminy miejskiej w Gdańsku. Na marginesie badań nad dokumentem Świętopetka dla dominikanów gdańskich z 1227 r.*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu. Studia ofiarowane Profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. R. Czaja, J. Tandecki, Toruń 1996, s. 57.

³³ H. Paner, *Rozwój przestrzenny wczesnośredniowiecznego Gdańska w świetle źródeł archeologicznych*, „*Archaeologia Historica Polona*” 2015, t. 23, s. 140-145.

two z okresu średniowiecza sięga schyłku XIII w. W najnowszej literaturze przedmiotu obszar miasta lokacyjnego próbuje się wiązać ze Starym Miastem i m.in. z rejonem kościoła św. Katarzyny³⁴. Nie widzimy jednak ścisłych związków przestrzennych grodu i trzynastowiecznego miasta, ponieważ ten pierwszy znajdował się nad Mołtawą na północny-wschód od późniejszego ośrodka lokacyjnego³⁵. Miasto powstało więc w niedużym oddaleniu od grodu, gdzie wcześniej istniało już starsze, wczesnośredniowieczne osadnictwo otwarte.

Płock

Jeszcze innym przykładem relacji chronologiczno-przestrzennych jest położony nad Wisłą już na obszarze Mazowsza, Płock. W tym przypadku mamy do czynienia z zupełnie innym modelem wykorzystania dawnego założenia grodowego w procesach osadniczych związanych z lokacją miasta. Gród płocki, którego początki wiążą się ze schyłkiem X w.³⁶, największe znaczenie osiągnął w czasach panowania Władysława Hermana i jego syna Bolesława Krzywoustego. Jednak już na przełomie XII i XIII w. rozwój ośrodka został znacznie spowolniony, co było zapewne pokłosiem licznych najazdów ruskich i pruskich³⁷. Wreszcie w 1237 r. doszło do pierwszej lokacji miasta, która wydaje się szczególnie interesująca. Fakt jej zaistnienia potwierdza wystawiony przez biskupa płockiego Piotra na życzenie księcia Konrada Mazowieckiego dokument³⁸. Nowo lokowane miasto objęło obszar położony na północny-wschód od grodu. Jednocześnie w obrębie tej lokacji znalazło się również biskupie podgrodzie. Nato-

---

³⁴ *Ibidem*, s. 145-154 (zwłaszcza 153-154). Por. G. Labuda, *Rozwój gospodarki wiejskiej i początki miast samorządowych*, [w:] *Historia Pomorza*, t. 1 (do roku 1466), red. G. Labuda, Poznań 1972, s. 513-515.

³⁵ H. Paner, *Nowe źródła archeologiczne do dziejów wczesnośredniowiecznego Gdańska*, [w:] *Archaeologia et historia urbana*, red. R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki, Elbląg 2004, s. 166, ryc. 1.

³⁶ M. Trzeciecki, *Początki Płocka*, [w:] *Płock wczesnośredniowieczny*, red. A. Golembnik, Warszawa 2011, s. 97.

³⁷ A. Golembnik, *Rozwój osadnictwa otwartego i pierwsza lokacja miasta*, [w:] *Płock wczesnośredniowieczny*, red. A. Golembnik, Warszawa 2011, s. 267-269; M. Trzeciecki, *Gród na Wzgórzu Tumskim*, [w:] *Płock wczesnośredniowieczny*, red. A. Golembnik, Warszawa 2011, s. 141-144, 146.

³⁸ *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, wyd. T. Lubomirski, Warszawa 1862, nr 11. Por. uwagi na ten temat, które poczynił S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 90-93.

miast poza terenem lokacji pozostał właściwy gród³⁹, w którego miejscu ostatecznie zbudowano zamek (zawężając nieco obwałowania), stanowiący siedzibę książęcą. Realizacji tej ostatniej inwestycji podjął się zapewne dopiero około 1290 r. Bolesław II Mazowiecki⁴⁰. Natomiast wcześniej rolę siedziby książęcej funkcjonującej obok miasta lokowanego w 1237 r., spełniał gród, którego drewniano-ziemne umocnienia być może odbudował w 1262 r. Bolesław Pobożny⁴¹.

Inowrocław

Zwróćmy teraz uwagę na Kujawy, gdzie najważniejszym z trzynastowiecznych miast kujawskich była stolica księstwa Kazimierza Konradowica – Inowrocław. Zgodnie z hipotezami Mariana Biskupa lokacja tego miasta miała nastąpić między 1237 a 1238 r. Według toruńskiego naukowca najpóźniej na początku 1238 r. Inowrocław otrzymał miejskie prawo magdeburskie⁴². Niestety akt lokacyjny nie przetrwał czasów współczesnych, w związku z tym wnioskowanie Mariana Biskupa opiera się tylko na przesłankach pośrednich⁴³.

Ze względu na niejasność czasu lokacji miasta, choć akurat argumenty i wnioskowanie Biskupa wydają się dość przekonujące, trudno wypowiedzieć się na temat relacji ośrodka lokowanego na prawie niemieckim z hipotetycznym grodem. Rozważania utrudnia także to, że ten domniemany gród inowrocławski nie został do tej pory odkryty. Zresztą bardzo możliwe, iż warowania ta nigdy w Inowrocławiu nie istniała. Przed lokacją ośrodek inowrocławski skupiał się wokół dwunastowiecznego kościoła NMP i tamtejszego targu⁴⁴. Interesująca jest szczególnie wiadomość dotycząca najazdu księcia pomorskiego Świętopełka z 1238 lub 1239 r., zawarta w *Roczniku kapituly gnieźnieńskiej*. W zapisie tym odróżniono kościół – tutaj

---

³⁹ A. Gołębniak, *op. cit.*, s. 270-276, ryc. 149, 150.

⁴⁰ Z. Polak, *Płock średniowieczny – kontynuacja czy nowa jakość?*, [w:] *Płock wczesnośredniowieczny*, red. A. Gołębniak, Warszawa 2011, s. 369.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu (od końca XII w. do 1466 r.)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. I, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań-Toruń 1978, s. 139-141.

⁴³ Przesłanki te przywoływałem już w 2016 r., zob. M. Danielewski, *Sieć grodowa ...*, s. 305-306.

⁴⁴ E. Mikołajczak, *Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowica (1230-1267)*, [w:] *Książę Kazimierz Konradowicz i Kujawy jego czasów*, red. D. Karczewski, Kraków 2017, s. 14-16.

najprawdopodobniej chodziło o kościół NMP – od miasta⁴⁵. Obszar tzw. Staromieścia, tak określał go m.in. Marian Biskup⁴⁶, stanowił więc odrębny rejon osadniczy. Na tym tle warte uwagi wydają się odkrycia archeologiczne z rejonu wspomnianego wyżej kościoła, który później nie wszedł w skład miasta lokacyjnego. Badania terenowe potwierdzają rangę tego miejsca, sklasyfikowanego przez archeologów jako stanowisko 2. Wystarczy wspomnieć, że w rejonie położnym najbliżej kościoła, w 2007 r. odkryto liczne obiekty archeologiczne związane z osadnictwem z okresu XII – pierwsza połowa XIII w. Co więcej użytkowanie tych obiektów skończyło się pożarem, czego śladem są warstwy popiołu, przepalone fragmenty polepy oraz ceramiki⁴⁷. Niewykluczone, że są to efekty najazdu Świętopelka.

Nieco dalej na zachód od kościoła odkryto warzelnię soli, którą datowano na okres XI i XII w.⁴⁸ Obszar ten był także silnie eksploatowany osadniczo, a w okolicy targu istniała osada rzemieślniczo-gospodarcza z końca XI – początku XII w. ze śladami kowalstwa i hutnictwa⁴⁹. Obecnie teren dawnej saliny oraz osady sklasyfikowany jest jako stanowisko archeologiczne nr 20. Na uwagę zasługuje fakt, że również na tym stanowisku zarejestrowano ślady pożaru. Miejscami warstwa spalenizny sięgała 40 cm⁵⁰.

Na południe od kościoła NMP zlokalizowane jest stanowisko nr 6, które badane było m.in. w 2014 r. Odkryte wówczas obiekty arche-

---

⁴⁵ *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej*, s. 4. Tekst tłumaczenia: *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej*, s. 105.

⁴⁶ M. Biskup, *op. cit.*, s. 149.

⁴⁷ M. Woźniak, *Inowrocław – stanowiska 2, 20 i 6 (AZP 44-40 st. na obszarze 45, 46 i 47) sprawozdanie z nadzorów archeologicznych oraz z ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych w związku z przebudową skrzyżowania w ciągu drogi krajowej nr 15 w Inowrocławiu*, Inowrocław 2007 (opracowanie w zbiorach Muzeum Jana Kasprowicza w Inowrocławiu).

⁴⁸ A. Cofta-Broniewska, *Wczesnośredniowieczna warzelnia soli w Inowrocławiu*, „Ziemia Kujawska” 1974, t. 4, s. 5-13.

⁴⁹ A. Cofta-Broniewska, *Badania archeologiczne w Inowrocławiu w 1967 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1972, t. 24, s. 164-165; Z. Guldon, *Dzieje hutnictwa żelaznego na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej do XVI wieku*, „Ziemia Kujawska” 1974, t. 4, s. 36; A. Cofta-Broniewska, *Inowrocław i jego rejon w pradziejach i we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 1, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań-Toruń, s. 119.

⁵⁰ M. Woźniak, *Inowrocław stanowisko 20 (AZP 44-40 st. na obszarze 46) sprawozdanie z nadzorów archeologicznych*, Inowrocław 2012 (opracowanie w zbiorach Muzeum Jana Kasprowicza w Inowrocławiu).

ologiczne, w tym jedną półziemiankę, datować można na okres końca XII i pierwszej połowy XIII w.⁵¹ Skupisko to częściowo stanowi południowy kraniec przedlokacyjnego Inowrocławia, a kolejne planowane badania archeologiczne mogą to zagadnienie ostatecznie wyjaśnić.

Obszar Inowrocławia przedlokacyjnego z uchwyconymi granicami północną, zachodnią i częściowo południową oraz z jego centralnym punktem, którym był kościół NMP, został już dość dobrze archeologicznie rozpoznany. Rejon ten można uznać za bezgrodkowe centrum osadnicze, które poprzedzało lokację miasta⁵². To ostatnie również rozwijało się etapami, powstało natomiast na surowym korzeniu, w miejscu, gdzie wcześniejszy stopień zasiedlenia był znikomy i związany z pradziejami omawianego terenu. Na miejsce lokacji miasta wybrano więc teren pozbawiony osadnictwa, pozostawiając silne centrum z kościołem NMP oraz targiem poza nowo lokowanym ośrodkiem.

Wrocław

Szczególnie interesujący na tle tych rozważań wydaje się również Śląsk i tamtejszy Wrocław. W przypadku tego ośrodka mówimy o trzech prawdopodobnych lokacjach. Pierwsza z nich była zapewne inicjatywą Henryka Brodatego⁵³, druga nastąpiła około 1242 r. (inicjatywa Bolesława Rogatki) i trzecia miała miejsce w 1261 r. (inicjatywa Henryka III Białego i Władysława wrocławskiego)⁵⁴. Miasto lokacyjne powstało na obrzeżach starszego osadnictwa i ulokowano je na lewym brzegu Odry. Podczas gdy dawny zespół grodkowy pozostał poza obrębem struktury miejskiej⁵⁵. Szczególnie interesujący wydaje się fakt, że nowo lokowane miasto znalazło się na terenie

---

⁵¹ M. Woźniak, *Inowrocław – stanowisko 6 sprawozdanie z ratowniczych badań wyprzedzających w roku 2014 (obszar AZP 44-40/189)*, Inowrocław 2014 (opracowanie w zbiorach Muzeum Jana Kasprzowicza w Inowrocławiu).

⁵² Problem ten bardziej szczegółowo był omawiany w 2015 r., zob. M. Danielewski, *Przyczynek do nowych badań nad kasztelanią inowrocławską w XIII-XIV wieku*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 2015, t. 16, s. 210-212, 214.

⁵³ B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, posł. M. Dygo, Warszawa 1997, s. 155-158.

⁵⁴ M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII-XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze*, Wrocław 1986, s. 100, 124-128.

⁵⁵ O grodzie więcej w pracy: P. Rzeźnik, *Gród wrocławski około roku 1000*, [w:] *Śląsk około roku 1000*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, Wrocław 2000, s. 139-148.

wolnym od starszego osadnictwa. Jest to wyraźna analogia do Inowrocławia. Jeśli dodamy do tego fakt, że książę Kazimierz Konradowicz inicjator lokacji inowrocławskiej czerpał wzorce ze Śląska (tak przynajmniej uważa się w polskiej historiografii⁵⁶), to zrozumiałe wydają się podobieństwa w obu założeniach miejskich. Trzeba jednak też dodać, że lokacyjny Wrocław już w drugiej połowie XIII w. znacząco się rozrósł i wchłonął osadę rzemieślniczo-targową, położoną na wschód od miasta przy kościele św. Wojciecha⁵⁷. Natomiast poza miastem na Ostrowie Tumskim pozostało centrum władzy kościelnej i świeckiej. Jednak wkrótce, bo już w czasach panowania Henryka IV Probusa, w latach 80. XIII w., rozpoczęto prace wokół nowej rezydencji książęcej zlokalizowanej na lewym brzegu Odry na obrzeżu miasta i włączonej w fortyfikacje miejskie⁵⁸. Fakt ten pokazuje, że już w tym okresie gród na Ostrowie Tumskim nie odgrywał większej roli.

Modele

Na podstawie powyższych rozważań możemy zaprezentować modele relacji przestrzennych miast względem grodów i starszego osadnictwa. W tym przypadku warto zaadaptować do własnych rozważań modele stworzone przez Mariana Rębkowskiego dla średniowiecznych ośrodków miejskich z Pomorza Zachodniego⁵⁹. W ramach I modelu znalazłyby się miasta, które lokowano na terenie starszych centrów osadniczych. Tutaj wyróżniono trzy warianty:

A. Miasto lokacyjne obejmuje część podgrodzia lub osady podgrodzowej.

B. Miasto lokacyjne obejmuje nie tylko jedno z podgrodzi, ale również gród, bez pozostałych części (podgrodzi) zespołu wczesnośredniowiecznego.

C. Miasto lokacyjne stopniowo wchłania wszystkie człony starszego centrum osadniczego.

---

⁵⁶ Ostatnio pogląd ten powtórzył E. Mikołajczak, *op. cit.*, s. 17.

⁵⁷ J. Piekalski, *Od Kolonii do Krakowa: przemiana topografii wczesnych miast*, Wrocław 1999, s. 199-200.

⁵⁸ J. Piekalski, *op. cit.*, s. 207-208.

⁵⁹ M. Rębkowski, *Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe*, Kołobrzeg 2001, s. 53-58.

W ramach II modelu miasto lokacyjne rozwijałoby się w oddaleniu od grodu, co powodowało przesunięcie centrum osadniczego na inny teren. W tym przypadku istniałyby dwa warianty:

A. Miasto lokacyjne zajmuje teren wcześniej niezasiedlony.

B. Miasto lokacyjne zostaje przesunięte względem grodu i usytuowane na miejscu dawnej wsi/osady.

Wreszcie w III modelu miasto lokowano bez jakichkolwiek związków ze starszym osadnictwem grodowym.

Każdy model ma pewne niedoskonałości, jednak mimo to warto odnieść je do analizowanych wcześniej miast. W świetle przeprowadzonych wyżej rozważań można stwierdzić, że miasto lokacyjne Inowrocław było typowym przykładem modelu III, więc ośrodka powstałego bez związków ze starszym osadnictwem grodowym. Inaczej należy sklasyfikować miasto lokacyjne Poznań, które zdecydowanie mieści się w modelu II, wariantcie B. Ośrodek lokowany przez Przemysła I, znajdujący się na lewym brzegu Warty, umiejscowiono na obszarze dawnych wsi św. Gotarda i częściowo św. Wojciecha oraz św. Marcina. Podobnie sklasyfikować należałoby również miasto lokacyjne Gniezno. Ośrodek ten umiejscowiono na Wzgórzu Panieńskim, na południowy-wschód od zespołu grodowego, ale w miejscu już wcześniej rozwijającego się osadnictwa otwartego. W omawianym modelu mieści się także przypadek Gdańska, Łęczycy i Sandomierza, gdzie miasta zbudowano w punktach wcześniej istniejącego osadnictwa otwartego. W tym samym modelu II, ale w wariantcie A, mieści się ośrodek lokacyjny we Wrocławiu, który powstał na obszarze wcześniej niezasiedlonym i w pewnym oddaleniu od grodu. Natomiast, przykład miasta lokacyjnego Płocka z 1237 r. to typowe rozwiązanie modelu I, w wariantcie A. Nowy ośrodek lokacyjny objął tam częściowo podgrodzie, pozostawiając jedynie gród poza swoimi granicami. Jak widać nie ma więc jednego, typowego modelu dla formowania się trzynastowiecznych miast w księstwach piastowskich. Każdorazowo procesy lokacyjne były uwarunkowane miejscowymi czynnikami przede wszystkim osadniczymi i ewidentnie wpływały one na powstawanie oraz rozwój miast.

Podsumowanie

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że relacje chronologiczno-przestrzenne grodów i miast w XIII w. są zagadnieniem wciąż wymagającym nowych badań. Skąpa podstawa źródeł

pisanych powoduje, że niewiele wiadomo na temat wielu trzynastowiecznych miast, przestrzenni przez nie zajmowanych oraz zabudowy w obrębie murów miejskich. Były one, jak do tej pory, także mało wdzięcznym obiektem prac archeologicznych, zwykle prowadzonych przy ich rewitalizacji albo podczas inwestycji budowlanych w obrębie tych ośrodków. Obecnie prowadzone, często punktowo oraz losowo, badania archeologiczne nie ułatwiają rozpoznania poszczególnych, trzynastowiecznych miast. Niektóre z mniejszych ośrodków są bardzo słabo przebadane, co również utrudnia jakiegokolwiek wnioskowanie na temat przestrzeni miejskiej. W związku z tym problem relacji chronologiczno-przestrzennych grodów i miast nadal nie jest dobrze zbadany, tak może pozostać jeszcze przez długi czas. Mimo tych niepokojących refleksji nie wolno uchylać się od przedstawienia wniosków wynikających z naszych rozważań, a najważniejsze z nich to obserwacje dotyczące przedlokacyjnych ośrodków. Z tego porównania wynika, że istniało przynajmniej kilka modeli relacji przestrzennych miast i grodów. Sądzę również, iż wszelkie lokacje miast, a następnie zagospodarowanie przestrzeni w obrębie nich (mury obwodowe, klasyczna sieć ulic, kształt rynku i rozlokowanie kolejnych działek oraz parceli) wymagało odpowiedniego terenu, najlepiej słabo zasiedlonego, a także niezabudowanego. Wówczas nie było potrzeby dostosowywania ulic do już istniejącego rozlokowania kolejnych budynków. Stąd może obserwujemy pewne oddalenie ośrodków miejskich lokowanych na prawie niemieckim od centrów grodowych (Poznań, Gdańsk, Gniezno, Sandomierz). Nie jest to równoznaczne z tym, że każdorazowo szukano pod lokację miejsc zupełnie niezasiedlonych, aczkolwiek i takie sytuacje zdarzały się (Inowrocław). Problem ten wymaga jeszcze w przyszłości dalszych badań szczegółowych na poziomie konkretnych obszarów np. księstw dzielnicowych czy na poziomie działalności osadniczej konkretnych książąt. Analizy takie mogłyby wykazać jakie modele relacji przestrzennych miast i grodów są typowe dla danych księstw oraz jakie rozwiązania w tym względzie stosowali konkretni władcy? Sądzimy, że rozwój nauk historycznych pozwoli w przyszłości udzielić odpowiedzi na te pytania.

Abstract

Gords and towns in the light of the settlement changes taking place in the 13th century in Poland

The presented article revolves around an important academic issue pertaining to the spatial and chronological relations in the gords and towns of the 13th century, operating in Poland in the then Piast duchies. As part of the considerations, selected examples of gords and towns have been presented from the specific historical countries (Greater Poland, Kuyavia, the Gdansk Pomerania, Masovia, Central Poland, Lesser Poland and Silesia) to illustrate the issues in question. At the same time, attempts have been made to refer these examples to models or spatial relations including towns and older settlement as presented by Marian Rębkowski. These considerations lead to a conclusion that the gords and towns in the 13th century often operated next to each other, fulfilling different functions, at the same time complementing each other.

Keywords: gord, towns, settlement, city locations

Słowa kluczowe: grody, miasta, osadnictwo, lokacje miejskie

Bibliografia

- Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przekł. R. Grodecki, wstęp i oprac. M. Plezia, Wrocław 1982.
- Biniaś-Szkopek M., *Od grodu do miasta lokacyjnego – Gniezno w XI-XV wieku*, [w:] *Dzieje Gniezna pierwszej stolicy Polski*, red. J. Dobosz, Gniezno 2016.
- Biskup M., *Dzieje miasta w średniowieczu (od końca XII w. do 1466 r.)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. I, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań-Toruń 1978.
- Chłopocka H., *Gniezno głównym ośrodkiem polityczno-administracyjnym Wielkopolski do połowy XIII w.*, [w:] *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965.
- Chłopocka H., *Lokacja na prawie zachodnioeuropejskim. Rola Gniezna w procesie jednoczenia państwa*, [w:] *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965.
- Die chronik der Bohmem der Cosmas von Prag*, ed. W. Weinberger, B. Bretholz, MGH SRG s.n., t. II, Berlin 1923.

- Codex diplomaticus Poloniae*, t. III, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858.
- Cofta-Broniewska A., *Badania archeologiczne w Inowrocławiu w 1967 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1972, t. 24.
- Cofta-Broniewska A., *Wczesnośredniowieczna warzelnia soli w Inowrocławiu*, „Ziemia Kujawska” 1974, t. 4.
- Cofta-Broniewska A., *Inowrocław i jego rejon w pradziejach i we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, t. 1, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań-Toruń
- Danielewski M., *Przyczynek do nowych badań nad kasztelanią inowrocławską w XIII-XIV wieku*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 2015, t. 16.
- Danielewski M., *Gniezno i okolice do 1038 roku*, [w:] *Dzieje Gniezna pierwszej stolicy Polski*, red. J. Dobosz, Gniezno 2016.
- Danielewski M., *Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku*, Poznań 2016.
- Florek M., *Sandomierski ośrodek grodowo-miejski w średniowieczu. Przemiany przestrzenne i funkcjonalne*, Warszawa 2005.
- Galli Anonymi Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum*, wyd. i wstęp K. Maleczyński, MPH Series Nova, t. II, Kraków 1952.
- Gołębniak A., *Rozwój osadnictwa otwartego i pierwsza lokacja miasta*, [w:] *Płock wczesnośredniowieczny*, red. A. Gołębniak, Warszawa 2011.
- Górczak Z., *Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.)*, Poznań 2002.
- Górczak Z., *Lokacje i życie miejskie w średniowiecznej Wielkopolsce*, [w:] *Archeologia miast wielkopolskich*, red. H. Machajewski, J. Wrzesiński, Poznań 2016.
- Grabarczyk T., Kowalska-Pietrzak A., Nowak T., *Dzieje miasta do końca XVI wieku*, [w:] *Łęczyca. Dzieje miasta w średniowieczu i w XX wieku. Suplement do monografii miasta*, red. J. Szymczak, Łęczyca-Łódź 2003.
- Guldon Z., *Dzieje hutnictwa żelaznego na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej do XVI wieku*, „Ziemia Kujawska” 1974, t. 4.
- Hlebionek M., *Bolesław Pobożny i Wielkopolska jego czasów*, Kraków 2010.
- Grygiel R., Jurek T., *Zakończenie. Początki Łęczycy: dyskurs archeologa i historyka*, [w:] *Początki Łęczycy*, t. 3 (W kręgu historii i historii sztuki), red. R. Grygiel, T. Jurek, Łódź 2014.
- Jakubiak A., *Z dziejów fortyfikacji Poznania do końca XVIII wieku*, [w:] *Poznańskie fortyfikacje*, red. B. Polak, Poznań 1988.
- Jan Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. IX, przekł. J. Mrukówna, Warszawa 1975.
- Jasiński K., *Gdańsk w okresie samodzielności politycznej Pomorza Gdańskiego*, [w:] *Historia Gdańska*, t. 1 (do roku 1454), red. E. Cieślak, Gdańsk 1978.

- Jasiński K., *Początki gminy miejskiej w Gdańsku. Na marginesie badań nad dokumentem Świętopelka dla dominikanów gdańskich z 1227 r.*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu. Studia ofiarowane Profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. R. Czaja, J. Tandecki, Toruń 1996.
- Joannis de Czarnkow, *Chronicon Polonorum*, oprac. J. Szlachetowski, MPH s.n., t. II, Warszawa 1961.
- Joannis Długossii *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. IX, Warszawa 1978.
- Jurek T., *Pierwsze wieki historii Łęczycy*, [w:] *Początki Łęczycy*, t. 3 (W kręgu historii i historii sztuki), red. R. Grygiel, T. Jurek, Łódź 2014.
- Kaczmarczyk Z., *Przywilej lokacyjny dla Poznania z r. 1253*, „Przegląd Zachodni” 1953, t. 9, z. 6-8.
- Kaczmarek J., *Między grodem a miastem. Przemiany osadnicze na terenie aglomeracji poznańskiej w X-XIII wieku*, [w:] *Civitas posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005.
- Kajzer L., *Łęczycyca trzecia albo kazimierzowska. Garść uwag*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2013, t. 60.
- Kóćka-Krenz H., *Ostrów Tumski w Poznaniu w początkach polskiej państwowości*, [w:] *Pamięć w dębie zachowana*, red. A. Stempin, Poznań 2015.
- Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, wyd. T. Lubomirski, Warszawa 1862.
- Kosmas, *Kronika Czechów*, przekł. wstęp i komentarz M. Wojciechowska, Warszawa 1968.
- Kronika Janka z Czarnkowa*, tłum. J. Żerbillo, oprac. tekstu i przyp. M.D. Kowalski, Kraków 2009.
- Labuda G., *Rozwój gospodarki wiejskiej i początki miast samorządowych*, [w:] *Historia Pomorza*, t. 1 (do roku 1466), red. G. Labuda, Poznań 1972.
- Lalik T., *Sandomierz w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Sandomierz. Badania 1969-1973*, t. 1, red. S. Tabaczyński, Warszawa 1993.
- Linette E., *Zamek w Poznaniu. 700 lat dziejów*, Warszawa-Poznań 1981.
- Mikołajczak E., *Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowica (1230-1267)*, [w:] *Książę Kazimierz Konradowic i Kujawy jego czasów*, red. D. Karczewski, Kraków 2017.
- Miłobędzki A., *Zamek sandomierski*, [w:] *Studia sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, red. T. Wąsowicz, J. Pazdur, Sandomierz 1967.
- Młynarska-Kaletynowa M., *Wrocław w XII-XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze*, Wrocław 1986.

- Nowacki B., *Przemysł I 1220/1221-1257. Książę suwerennej Wielkopolski*, Kraków 2013.
- Olejnik K., *Obrona polskiej granicy zachodniej. Okres rozbitcia dzielnicowego i monarchii stanowej (1138-1385)*, Poznań 1970.
- Olejnik K., *Z wojennej przeszłości Poznania*, Poznań 1982.
- Paner H., *Nowe źródła archeologiczne do dziejów wczesnośredniowiecznego Gdańska*, [w:] *Archaeologia et historia urbana*, red. R. Czaja, G. Nawrołska, M. Rębkowski, J. Tandecki, Elbląg 2004.
- Paner H., *Rozwój przestrzenny wczesnośredniowiecznego Gdańska w świetle źródeł archeologicznych*, „*Archaeologia Historica Polona*” 2015, t. 23.
- Pazyra S., *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959.
- Piekalski J., *Od Kolonii do Krakowa: przemiana topografii wczesnych miast*, Wrocław 1999.
- Pilarczyk Z., *Obronność Poznania w latach 1253-1793*, Poznań 1988.
- Polak Z., *Płock średniowieczny – kontynuacja czy nowa jakość?*, [w:] *Płock wczesnośredniowieczny*, red. A. Gołębniak, Warszawa 2011.
- Rębkowski M., *Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe*, Kołobrzeg 2001.
- Rocznik kapituły gnieźnieńskiej 1192-1247*, [w:] *Roczniki wielkopolskie*, wyd. B. Kürbis współpr. G. Labuda, J. Luciński, R. Walczak, MPH, s.n., t. VI, Warszawa 1962.
- Rocznik kapituły gnieźnieńskiej*, przekł. J. Wiesiołowski, „*Kronika Miasta Poznania*” 1995, nr 2.
- Rocznik kapituły poznańskiej*, [w:] *Roczniki wielkopolskie*, wyd. B. Kürbis, współudz. G. Labuda, J. Luciński, R. Walczak, Warszawa 1962.
- Rubczyński W., *Wielkopolska pod rządami synów Władysława Odonica (1239-1279)*, „*Rocznik Filarecki*” 1886, t. 1.
- Rzeźnik P., *Gród wrocławski około roku 1000*, [w:] *Śląsk około roku 1000*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, Wrocław 2000.
- Samsonowicz H., *Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*” 1980, t. 28, nr 3.
- Sawicki T., *Wczesnośredniowieczny zespół grodowy w Gnieźnie*, [w:] *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 2001.
- Sawicki T., *Z badań nad zamkiem książęcym na Górze Lecha w Gnieźnie*, [w:] *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe Interpretacje*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 2001.
- Spominki poznańskie*, [w:] *Roczniki wielkopolskie*, wyd. B. Kürbis, współudz. G. Labuda, J. Luciński, R. Walczak, Warszawa 1962.
- Spors J., *Agresja brandenburska wobec Wielkopolski do 1278 roku*, „*Roczniki Historyczne*” 1974, t. 40.

- Szymczak J., *Źródła pisane do dziejów średniowiecznej Łęczycy*, [w:] *Źródła, wykopaliska mapy. Źródła do dziejów Łęczycy*, red. L. Sztompka, M. Żemigala, Łęczycza 2012.
- Trzeciecki M., *Gród na Wzgórzu Tumskim*, [w:] *Płock wczesnośredniowieczny*, red. A. Gołębniak, Warszawa 2011.
- Trzeciecki M., *Początki Płocka*, [w:] *Płock wczesnośredniowieczny*, red. A. Gołębniak, Warszawa 2011.
- Woźniak M., *Inowrocław – stanowiska 2, 20 i 6 (AZP 44-40 st. na obszarze 45, 46 i 47) sprawozdanie z nadzorów archeologicznych oraz z ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych w związku z przebudową skrzyżowania w ciągu drogi krajowej nr 15 w Inowrocławiu*, Inowrocław 2007 (opracowanie w zbiorach Muzeum Jana Kasprowicza w Inowrocławiu).
- Woźniak M., *Inowrocław stanowisko 20 (AZP 44-40 st. na obszarze 46) sprawozdanie z nadzorów archeologicznych*, Inowrocław 2012 (opracowanie w zbiorach Muzeum Jana Kasprowicza w Inowrocławiu).
- Woźniak M., *Inowrocław – stanowisko 6 sprawozdanie z ratowniczych badań wyprzedzających w roku 2014 (obszar AZP 44-40/189)*, Inowrocław 2014 (opracowanie w zbiorach Muzeum Jana Kasprowicza w Inowrocławiu).
- Zientara B., *Henryk Brodaty i jego czasy*, posł. M. Dygo, Warszawa 1997.